

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ԵՎ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ

1. ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ԳԱՂԹՕՋԱԽԸ

Իրանում հայ գաղթօջախներ սկսեցին առաջանալ դեռևս III—V դարերում, տասնամյակների շարունակվող պատերազմների ընթացքում պարբերաբար կազմակերպվող զանգվածային բռնագաղթների հետևանքով: Հայ պատմիչների տեղեկությունների համաձայն այդ դարերում Իրան է գաղթեցվել հազարավոր հայ բնակչություն:

Իրանում հայ նոր բնակավայրեր ստեղծվեցին XI դարից սկսած՝ թուրք-սելջուկների արշավանքներից հետո, դրանք գլխավորապես կենտրոնացված էին Իրանի հյուսիսային նահանգներում (Ատրպատականում) և հարավում (Սպահանի մերձակա շրջաններում):

XI—XIV դարերում հայկական բնակավայրեր կային Թավրիզում, Սուլթանիեում, Մարաղայում, Ռեշտում և Իրանի մի շարք այլ քաղաքներում ու մարզերում:

XVI դարում իրանա-թուրքական համարյա անընդմեջ և արյունահեղ պատերազմների ընթացքում պատերազմող կողմերը ռազմական գործողությունների թատերաբեմ դարձած վայրերի բնակչությանը ենթարկում էին զանգվածային տեղահանություն: Աղբյուրներից հայտնի է, օրինակ, որ թուրք զավթիչները բազմիցս Թավրիզից և Հյուսիսային Իրանի այլ քաղաքներից գերության են քշել հազարավոր հայ ընտանիքներ: Նույնպիսի քաղաքականություն էին վարում նաև Սեֆյան տիրակալները: Հատկապես շահ Թահմազ I-ը Իրանի և Թուրքիայի միջև «մեռյալ տարածություն» ստեղծելու նպատակով հաջող արշավանքների դեպքում բռնի տեղահանության էր ենթարկում ինչպես Թուրքիայի, այնպես էլ Իրանի սահմանամերձ շրջանների բնակչությանը, նրանց վերաբնակեցնելով իր պետության ներքին շրջաններում:

Այսպիսով, առավելապես Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության հաշվին XVI դարում իրանահայ գաղթօջախը դառնում էր ավելի ստվարաթիվ:

Նրա մեծացմանն ու ընդարձակմանը հետագայում նպաստեց նաև այն, որ թուրքական ծանր հարկապահանջության, հալածանքների, սոցիալական և ազգային ճնշման ու հարստահարությունների հետևանքով Արցախից, Սյունիքից ու մի շարք այլ շրջաններից հայ բնակչության առանձին խմբեր լքեցին իրենց հայրենիքը և գաղթեցին Իրան¹:

¹ Տե՛ս Առաֆեյ Դավրիժեցի, էջ 15—16:

Իրանի հյուսիսային շրջանների հայ բնակչություն ունեցող քաղաքները, ինչպես նաև Արաքս գետի ձախափնյա հայաբնակ քաղաքներ Ջուղան, Վանանդը, Բիստը, Ագուլիսը, Նախիջևանը, Օրդուբադը, Մեղրին և այլն, վաղեմի ժամանակներից հայտնի էին որպես առևտրական-քարավանային ճանապարհների կարևոր հանգուցակետեր, որոնք կարևոր դեր էին խաղում Իրանի, Անդրկովկասի, Միջին Ասիայի և Մերձավոր ու Միջին Արևելքի միջև կատարվող առևտրում։ Դրանց մեջ հատկապես աչքի էր ընկնում Ջուղան, որը XVI դարի վերջին տասնամյակներում արդեն միջազգային առևտրի խոշորագույն կենտրոնն էր։

Հատկապես մեծ էր ջուղայեցի վաճառականների դերը իրանա-եվրոպական առևտրում, որը XVI դարում գերազանցապես կատարվում էր հայ վաճառականների միջոցով։

Մեծ ուշադրություն դարձնելով Սեֆյան պետության ներքին և արտաքին թուլության զարգացման հարցերին, ինչպես նաև ցանկանալով լայնորեն ծավալել շահական մենաշնորհ հանդիսացող հում մետաքսի արտահանման գործը, հատուկ հրամանագրով շահ Աբբաս I-ը (1587—1629) ջուղայեցի խոշոր վաճառականներին 1592 թ. շնորհեց առևտրական մի շարք արտոնություններ²։ Սակայն ջուղայեցիներին և նրանց կապիտալը շահավետ կերպով իր նպատակներին ծառայեցնելու համար Իրանի տիրակալը ձգտում էր նրանց ամբողջապես վերցնել իր հսկողության տակ։ Շուտով ներկայացավ այդ ծրագրի իրագործման հարմար առիթը, 1603 թ. սեպտեմբերին պատերազմ սկսելով օսմանյան պետության դեմ և ձեռնամուխ լինելով դեպի Իրան բռնագաղթին, շահ Աբբասը հրամայեց բռնի տեղահանության ենթարկել նաև ջուղայեցիներին հրամայելով նաև «մինչև հիմք այրել ու ավերել Ջուղան»³։

Եթե Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանի բնակչության բռնի տեղահանության մեջ շահ Աբբասը առավելապես հետապնդում էր ռազմագիտական նպատակներ, այն է՝ Իրանի և Թուրքիայի միջև ստեղծել «մեռյալ տարածություն», դժվարացնելու համար թուրքական բանակների առաջխաղացումը դեպի Անդրկովկաս և Իրան, ապա Անդրկովկասի և Հյուսիսային Իրանի վաճառաշահ քաղաքների և առաջին հերթին Ջուղայի բնակչությանը բռնագաղթի ենթարկելով, նա գերազանցապես հետապնդում էր իր պետության համար կարևոր նշանակություն ունեցող մի շարք տնտեսական և քաղաքական նպատակներ։ Շահը ցանկանում էր ջուղայեցի վաճառականներին օգտագործել իր երկրի ներքին և արտաքին առևտուրը զարգացնելու գործում։ Միաժամանակ նա ձգտում էր բարձրացնել երկրի կենտրոնական շրջանների, հատկապես Սեֆյան պետության նոր մայրաքաղաք Սպահանի տնտեսական նշանակությունը, հարստացնել շահական գանձարանը և, վերջապես, ջուղայեցիների օգնությամբ իրականացնել Իրանի արտաքին առևտրի ուղին թուրքական ցամաքային ճանապարհից դեպի հարավ՝ Պարսից ծոց տեղափոխելու իր վաղեմի ծրագիրը։

Վերջինիս իրագործումով շահ Աբբասը մտադիր էր նաև տնտեսական հարված հասցնել իր հակառակորդ օսմանյան Թուրքիային, զրկելով նրան իրանական հում մետաքսից դանձվող հսկայական մաքսատուրքից։

² Տե՛ս Հ. Տեր-Հովհաննեսը, Պատմություն Նոր-Ջուղայու որ յԱսպահան, հատ. I, Նոր-Ջուղա, 1880, էջ 158—159։

³ Ա. Դավթիսեցի, էջ 57 և հտն.։

Հետամուտ լինելով վերոհիշյալ ծրագրերին, գաղթեցված 300 հազար հայ բնակչության հիմնական զանգվածին, հատկապես առևտրական և արհեստավորական տարրերին շահ Աբբասը բնակեցրեց երկրի կենտրոնական շրջաններում, գլխավորապես իր մայրաքաղաք Սպահանում և շրջակա մահալներում (Լընջան, Ալինջան, Գանգիման, Ջղախուռ, Փերիա, Բուրվառի, Քարվանդ), ինչպես նաև Բախթիարիում (Զհարմհալ)։

Գաղթեցրած բնակչության որոշ մասը տեղավորվեց Թավրիզում, Քաշանում, Համադանում, Ղոզվիխում, Սուլթանաբադի շրջանի Բուրվառի և Գյափլա շրջաններում, Շիրազում և այլ վայրերում։

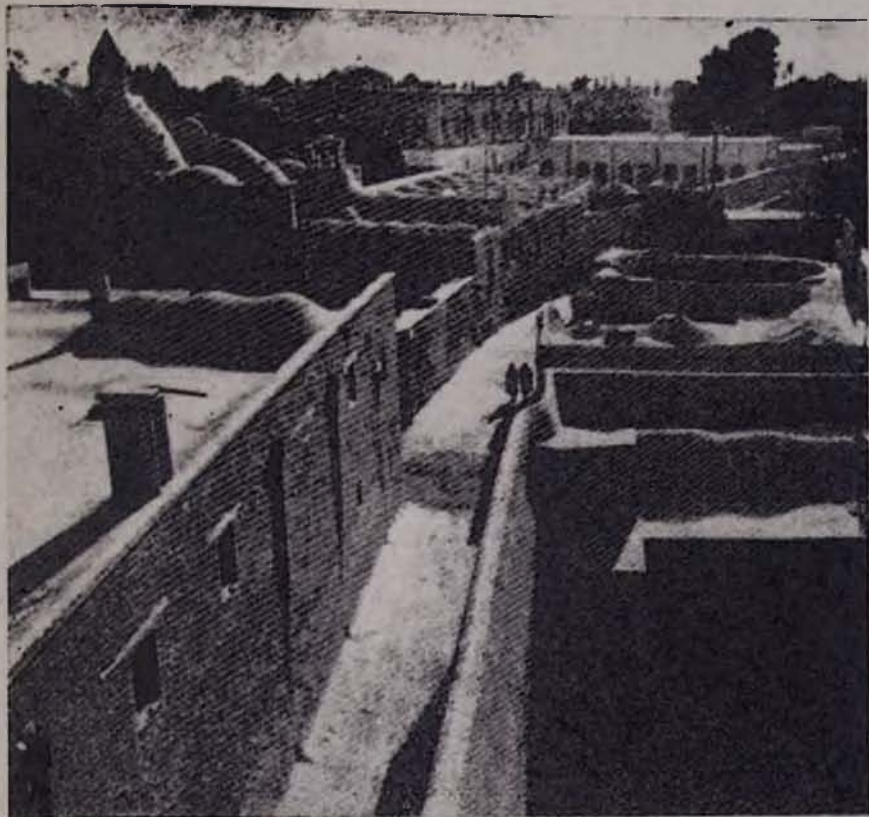
Իրանում հում մետաքսի արտահանությունը զարգացնելու նպատակով շահը Կասպից ծովի մերձակա նահանգները՝ Գիլան և Մաղանդարան գաղթեցրեց հազարավոր հայ ընտանիքներ, նրանցից, Շարդենի վկայությամբ, 40 տարուց հետո մնաց միայն մի փոքր մասը, իսկ մնացածները մահացան վատառողջ կլիմայի և կյանքի անասելի ծանր պայմանների հետևանքով։

Սակայն աղբյուրների վկայությամբ շահը արտակարգ բարյացակամ վերաբերմունք է ունեցել գաղթեցված բնակչության առևտրական դասի, հատկապես ջուղայեցիների նկատմամբ։ Հատուկ հրովարտակով Սպահանի հարավային մասում, Ջանգերուդ դետի ափին, նա շահապատկան հողերից ջուղայեցիներին հատկացնում է մի ընդարձակ տարածություն՝ նոր ավտն հիմնելու համար. ավանը ստանում է Նոր Ջուղա անունը։ Այն սկսում է արագորեն կառուցվել և բարգավաճել։ Ի հիշատակ իրենց նսվսկին հայրենի բնակավայրերի, նորաստեղծ ավանի թաղամասերին տրվեցին համապատասխան անուններ՝ Ջուղայեցիների, Երևանցիների, Դաշտեցիների և այլն։ Ժամանակակիցների վկայությամբ Նոր Ջուղան հիմնադրվելուց ընդամենը երկու տասնամյակ անց, XVII դարի 20-ական թվականներին նա ուներ ավելի քան 30 հազար բնակչություն և իր ճոխությամբ, հարստությամբ ու ճարտարապետական շինությունների գեղեցկությամբ կարող էր մրցել նույնիսկ Սեֆյան շահերի մայրաքաղաքի հետ։

Ջուղայեցիներին իրանի հետ կապելու և նրանց իր նպատակներին ծառայեցնելու համար շահ Աբբասը նրա բնակչությանը, հատկապես առևտրական դասին և հոգևորականությանը, տրամադրեց մի շարք արտոնություններ և իրավունքներ։ Նախ, շահը ջուղայեցիներին թույլատրեց օգտվելու «Արքունի խասսերին» վերապահվող բոլոր իրավունքներից։ Այդ իրավունքից օգտվող շրջանները և քաղաքները Սեֆյան իրանում համարվում էին արտոնյալ համայնքներ՝ մասնավորապես հարկային քաղաքականության բնագավառում և օգտվում էին կառավարության ամենալայն հովանավորությունից։ 1606 թ. հրապարակած իր հրովարտականքից մեկում շահը հրամայում էր, որ Նոր Ջուղայի բնակչության նկատմամբ իր բոլոր հպատակները պարտավոր են վերաբերվել նույնպիսի բարյացակամությամբ, ինչպես վերաբերվում է ինքը՝ շահը։ Վերջինիս կողմից հրապարակված մի շարք այլ հատուկ օրհնքներով ջուղայեցիների իրավունքները պաշտպանվում էին տեղական իշխանությունների կամայականություններից։

Մասնավորապես մահմեդական մոլեռանդ ամբոխի թշնամական ելույթներից հայ վաճառականության անձի և գույքի ապահովության համար շահ Աբբաս I-ը հրապարակեց հատուկ հրովարտակ, ըստ որի վաճառական հային սպանողը ենթարկվում էր մահապատժի։

Նոր Զուղան ստացավ նաև ինքնավարության իրավունք։ Առանց պարսկական իշխանությունների միջամտության նա ուներ քաղաքար (քաղաքապետ) ընտրելու արտոնություն, որը իրավասու էր տնօրինելու Նոր Զուղայի ներքին գործերը։ Քաղաքարի պաշտոնում սովորաբար ընտրվում էին Նոր Զուղայի առավել հարուստ և ազդեցիկ վաճառականները, որոնք իրականացնում էին նաև զաղթօջախի պաշտոնական հարաբերությունները Սեֆյան իշխանությունների հետ։ Քաղաքարները գործուն մասնակցություն էին ցուցաբերում առավել կարևոր պետական գործերը լուծելու մեջ, հանդիսանում էին

Տեսարան Նոր Զուղայից

շահի խորհրդականները, մասնակցում էին օտարերկրյա դեսպանների հետ շահական արքունիքի բանակցություններին, հաճախ կաղմակերպում էին օտարերկրյա դեսպանների ընդունելություններ և այլն։

Հակառակ իրանում գոյություն ունեցող ավանդական կարգերին և շարիաթով հաստատված օրենքին, ըստ որի շահի քրիստոնյա հպատակը իրավունք չունի պետության մեջ գրավելու բարձր վարչական պաշտոններ, շահ Աբբաս I-ը խախտելով այդ օրենքները և ըստ էության դեմ զնալով մահմեդական բարձր հոգևորականությանը, հայ ազդեցիկ խոջաներին շնորհում էր զանազան

սլաշտոններ: Աղբյուրներից մեկի վկայությամբ, խոջա Մարջան անունով ջուհայեցիներից մեկը շահ Աբբաս I-ի տիրապետության օրոք զբաղեցնում էր Սեֆյան կառավարության ֆինանսական վարչության գլխավոր կառավարչի պաշտոնը⁴:

Դատական վեճերը լուծվում էին տեղում, բեդխուդայի գլխավորությամբ որը հանդիսանում էր քաղաքի տեղակալը, Հայերի և տեղական մահմեդականների միջև վեճեր ծագելու դեպքում, հաճախ շահ Աբբասի հրամանով, դատական իշխանությունները վճիռ էին կայացնում հօգուտ հայերի:

Աղբյուրների վկայությամբ, շահը հարուստ և ազդեցիկ ջուհայեցիներին տրամադրել էր այն բոլոր իրավունքներն ու արտոնությունները, որոնցից օգտվում էին Սեֆյան պետության բարձրաստիճան ներկայացուցիչները:

Շահ Աբբաս I-ը հանդուրժողական վերաբերմունք է ցուցաբերել նաև կրոնական հարցում: Նա ոչ միայն չէր արգելափակում Նոր Զուղայում հայկական եկեղեցիներ և վանքեր կառուցելու գործին, այլև ինքն էր խրախուսում դրանց շինարարությունը, հաճախ այդ նպատակով նույնիսկ շահական գանձարանից բաց թողնելով միջոցներ⁵: Իրանահայ բնակչության եկեղեցական և հասարակական գործերը ղեկավարելու համար XVII դարում ստեղծվում է թեմ, որի կենտրոնը դառնում է Նոր Զուղան: Այս թեմի մեջ են մտել ոչ միայն Իրանի բաղամթիվ գաղթօջախների, այլև Հնդկաստանի, Բաղդադի և մի շարք այլ վայրերի հայ համայնքները: Որպես լուսավորչական եկեղեցու թեմական կենտրոն, Նոր Զուղան նշանակալից դեր էր խաղում իրանահայերի հասարակական-մշակութային կյանքում:

Ինչպես տեսնում ենք, շահական կառավարության կողմից Նոր Զուղային տրված վերոհիշյալ արտոնություններից և իրավունքներից օգտվում էին գաղթօջախի բնակչության ոչ բոլոր խավերը: Շահագրգռված լինելով Իրանի արտաքին առևտրի զարգացման և իրանական քաղաքացիական բյուրոկրատիայի տնտեսական ու քաղաքական դիրքերի ամրապնդման մեջ, շահական կառավարությունը գլխավորապես հովանավորում էր հայ վաճառականներին՝ մեծածախ առևտրով զբաղվող խոջանների վերնախավին, ինչպես նաև լուսավորչական հոգևորականությունը:

Այն կարգուկանոնը, որով որոշվում էր Նոր Զուղայի գաղթօջախի բնակչության իրավական վիճակը, բխում էր Սեֆյան կառավարության պետական քաղաքականության ընդհանուր բնույթից, որի նպատակն էր ընդլայնել Իրանի առևտրական և քաղաքական կապերը օտարերկրյա պետությունների հետ: Հայերի նկատմամբ հովանավորողական քաղաքականությունը շահ Աբբաս I-ի կառավարության կողմից դիտվում էր որպես այդ նպատակին հասնելու կարևորագույն միջոցառումներից մեկը:

Օգտվելով վերոհիշյալ իրավունքներից և արտոնություններից, ինչպես նաև ստանալով առևտրի կատարյալ ազատության իրավունք, ջուհայեցի վաճառականները ամփոփապես ձեռնամուխ եղան առևտրական լայն գործունեության:

Հայտնի է, որ XVII դարում եվրոպական մանուֆակտուրաների զարգաց-

⁴ Տե՛ս Հ. Քյուրդյան, Զուղայեցի խոջա Նադար և իր գերդաստանը (առանձնատիպ), էջ 231:

⁵ Տե՛ս J. B. Tavernier, էջ 616, 627:

⁶ Տե՛ս Վահան Ալաբեկյան, Նոր Զուղայի եկեղեցի սրբատեղիներ, Նոր Զուղա 1927, էջ 31:

ման պատճառով հում մետաքսը հանդիսանում էր միջազգային առևտրի կարևորագույն ապրանք։ Ունենալով տարանցիկ առևտրի հարուստ փորձ և լավ ծանոթ լինելով հում մետաքսի վաճառահանման համաշխարհային կարևոր շուկաներին, նրանք լայնորեն ծավալեցին այդ թանկարժեք հումքի արտահանման դործը։ Զուղայեցի վաճառականներն սկսեցին հանդես գալ որպես իրանա-արևմտասկրոպական առևտրի ամենախոշոր միջնորդներ։

Սկզբնական շրջանում շահը շուղայեցի վաճառականներին առանց տոկոսի հատկացնում էր դրամական վարկեր և ապրանքներ, որպեսզի նրանք ծավալեն առևտրական գործունեություն։

Պիետրո դելլա Վալլեի վկայությամբ, հենց որ շահական աստիճանավորները նահանգներից հում մետաքսը տեղափոխում էին մայրաքաղաք, շահը իր մոտ էր կանչում առավել փորձված շուղայեցի վաճառականներին և նրանց հանձնելով հում մետաքսի հակեր, ուղարկում էր եվրոպական երկրներ՝ այն վաճառահանելու համար¹։

Շուտով շուղայեցիների և անգլիական Արևելա-հնդկական ընկերության միջև սկսվում է սուր մրցակցություն իրանական մետաքսի արտահանման մենաշնորհը ձեռք բերելու ուղղությամբ։ Այդ պայքարից հաղթող են դուրս գալիս շուղայեցի խոջաները, որոնք օգտագործելով իրենց սերտ կապերը շահական արքունիքի և անձամբ շահի հետ, համոզում են նրան շեղյալ հայտարարել 1617 թ. առևտրական պայմանագիրը անգլիացիների հետ։ Այնուհետև մետաքսի արտահանության մենաշնորհը աճուրդով վաճառվում է հայ խոջաներին, որոնք իրենց եվրոպացի մրցակիցներին դուրս մղելու նպատակով համաձայնվում են արքունիքին յուրաքանչյուր հակ հում մետաքսի համար վճարել 50 թուման ոսկեդրամ։

XVII դարում թուրքական քաղաքանային ճանապարհով իրականացվող իրանի արտաքին առևտուրը ամբողջապես գտնվում էր հայ վաճառականների, գերազանցապես շուղայեցի խոջանների ձեռքում։ Այդ ճանապարհով իրանական, ինչպես նաև արևելյան այլ երկրներից բերված ապրանքները տեղափոխվում էին Մերձավոր Արևելքի առևտրական կենտրոնները։ Բազմաթիվ աղբյուրներ վկայում են եվրոպական վաճառականների հետ շուղայեցի խոջանների աշխույժ առևտրի մասին՝ Հալեպում, Ալեքսանդրիայում, Ջմյուռնիայում, Կ. Պոլսում, Տրիպոլիում և այլ քաղաքներում։ Զուղայեցի վաճառականներից առավել խոշորները նույնիսկ ստանձնում էին Մերձավոր Արևելքում եվրոպական պետությունների մշտական առևտրական ներկայացուցիչների դեր։ Իրենց ապրանքները բեռնավորելով եվրոպական նավերի վրա, Միջերկրական ծովի վրայով նրանք տեղափոխում էին Ֆրանսիա, Հոլանդիա, Իսպանիա, Պորտուգալիա, Իտալական քաղաք-հանրապետություններ՝ Վենետիկ, Լիվոռնո, Ճենովա, ինչպես նաև Անգլիա, Գերմանիա, Ավստրիա, Սկանդինավյան երկրներ և այլուր, որտեղ նրանք ունեին մշտական առևտրական ներկայացուցիչներ։

Խոսելով շուղայեցի վաճառականների առևտրական լայն կապերի մասին, Ֆրանսիացի Տուրնեֆորը գրում էր. «Նրանք ոչ միայն հանդիսանում են Լևանտ-

¹ Են. Pietro della Valle, Voyages dans la Turquie, l'Egypte, la Palestine, la Perse, les Indes Orientales et autres lieux, t. IV, Rouen, 1745, էջ 417.

յան առևտրի տերը, այլև Եվրոպայի առավել մեծ քաղաքների առևտրի նշանակալից մասի տերը»⁸։

Աղբյուրների վկայությամբ, նրանք առևտրական լայն գործառնություններ էին կատարում նաև ասիական շուկաներում՝ հաճախակի լինում էին Տոնկինում, Սիամում, Տիբեթում, Բիրմայում, Հնդկաստանում, Ճավայում, Ֆիլիպիններում, Զինաստանում, Ճապոնիայում և այլուր։

Իրանահայ վաճառականները առաջնակարգ դեր էին խաղում նաև եվրոպական երկրներից արդյունաբերական ապրանքների ներմուծման գործում։

Նրանք անգնահատելի ծառայություններ էին մատուցում նաև իրանական ժողովրդին, իրանահայերին և առհասարակ հայ ժողովրդին եվրոպական մշակույթին հաղորդակից դարձնելով և ընդհակառակը՝ նպաստում էին այն բանին, որ եվրոպացիները ծանոթանան իրանական և ընդհանուր արևելյան մշակույթի, արհեստագործության, արվեստի հետ։

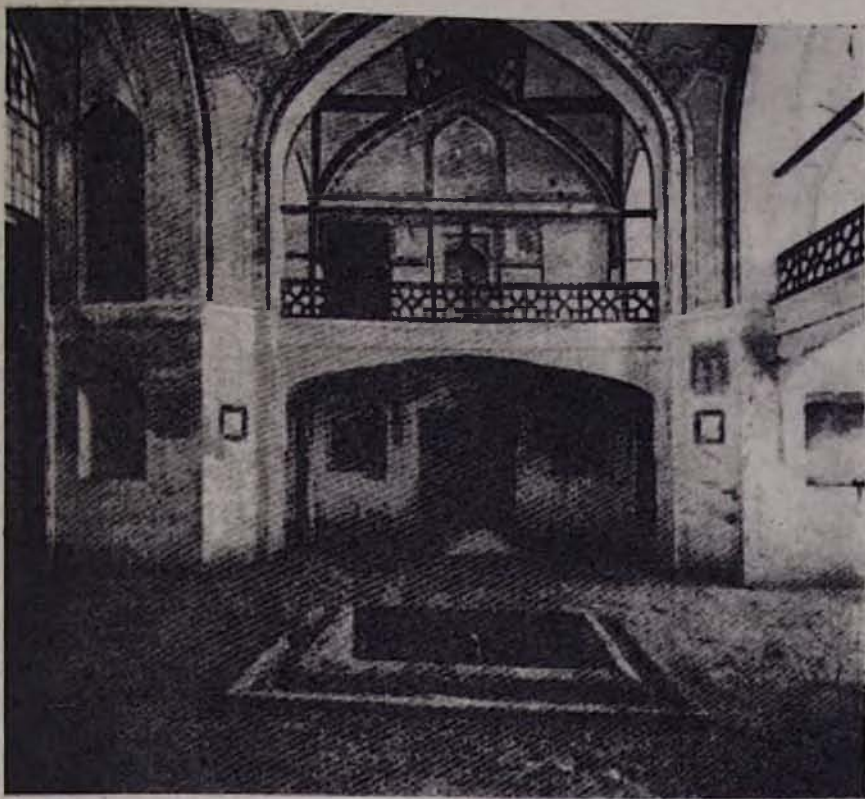
Իրանի արտաքին առևտրի մեջ իրենց գերակշռող դիրքը պահպանելու համար ջուղայեցի վաճառականները ստիպված էին համառու հետևողական պայքար մղել եվրոպական առևտրական կապիտալի դեմ, աշխատելով խափանել նրա ջանքերը հայերին առևտրական ասպարեզից դուրս մղելու և Սեֆյան պետության արտաքին առևտրի մենաշնորհը իրենց ձեռքը վերցնելու ուղղությամբ։

Առաջին հերթին պաշտպանելով իր առևտրական շահերը, հայ վաճառականությունը հանդես էր գալիս եվրոպական կապիտալի՝ Իրանի շուկաները թափանցելու դեմ։ Առհասարակ պետք է նշել, որ XVII դարում Իրանում արևմրտաեվրոպական երկրների դավթողական ձգտումների դեմ պայքարի կազմակերպման գործում բացառիկ մեծ դեր են խաղացել Նոր Զուղայի հայ վաճառականները, օգտվելով իրանական հասարակայնության ամենալայն խավերի աջակցությունից։

Այսպիսով, Նոր Զուղան խաղում էր կարևոր դեր ոչ միայն Իրանի տնտեսական, այլև քաղաքական կյանքում։

XVII դարի կեսերից սկսած ջուղայեցի վաճառականները սկսում են կալմակերպել առևտրական ընկերություններ, որոնք հնարավորություն են տալիս նրանց ընդլայնելու իրենց առևտրական գործունեությունը և ավելի կալմակերպված ձևով դիմադրելու եվրոպական առևտրական կապիտալի ուժեղացող գրոհին։ Այսպես կոչված «Զուղայի հայ առևտրական ընկերությունը» առևտրական պայմանագրեր էր կնքում ոչ միայն օտարերկրյա առևտրական ընկերությունների, այլև առանձին պետությունների հետ։ Հիշյալ ընկերությունն էր, որ 1667 և 1673 թթ. առևտրական պայմանագրեր կնքեց Ռուսաստանի հետ, որոնց համաձայն նրան իրավունք էր տրվում ազատ առևտուր անել Ռուսաստանի, ինչպես նաև Ռուսաստանի վրայով՝ Արևմտյան Եվրոպայի երկրների հետ։ Զուղայեցի վաճառականների մի այլ ընկերություն Սուրաթում 1688 թ. առևտրական պայմանագիր կնքեց անգլիական Արևելահնդկական ընկերության հետ, ըստ որի հայ վաճառականները հիշյալ ընկերությունից

⁸ P. de Tournafort, Relation d'un voyage du Levant, t. II, Paris, 1718, Lettre, XX, էջ 158.

Հայ խոջայի տունը Նոր Զուղայում

ստացան այն բոլոր արտոնություններն ու իրավունքները, որոնցից օգտվում էին անդլիական վաճառականները⁹։

Հարկ է նշել, որ Ռուսաստանի հետ Նոր Զուղայի առևտրական ընկերության կնրած վերահիշյալ պայմանագրերը հավասարազոր էին ռուս-իրանական առևտրական պայմանագրի, ուստի դրանք նպաստեցին այդ երկու երկրների միջև առևտրական, ինչպես նաև քաղաքական կապերի ամրապնդմանը։ Փաստերը վկայում են, որ ցարական կառավարությունը այդ շրջանում Ռուսաստանի հետ իրանահայ վաճառականների առևտուրը դիտում էր որպես կարևոր քաղաքական միջոցառում, որն ընդունակ էր նպաստելու ռուս-իրանական առևտրական և քաղաքական կապերի ամրապնդմանը։ Պատահական չէ, որ երբ 1689 թ. ռուսական կառավարությունը արգելեց բոլոր արևելյան վաճառականներին Ռուսաստանի վրայով առևտուր անել արևմտաեվրոպական պետությունների հետ, բացառություն արեց միայն Նոր Զուղայի Հայ առևտրական ընկերությանը¹⁰։ Հարկ է նշել, որ XVII դարում Ռուսաստանի հետ իրանահայ վաճառականների առևտրական սերտ կապերը նպաստեցին հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշման ձևավորմանը։

⁹ Տե՛ս H. B. Morse, The chronicles of the East India company trading to China, vol. I, Oxford, 1926, էջ 174։

¹⁰ Տե՛ս «Русско-индийские отношения в XVII в.», Сборник документов, М., 1958, док. № 242։

իրանա-ռուսական առևտրական-տնտեսական բանակցությունների ժամանակ ջուղայեցի հայ վաճառականները, որոնք հանդես էին գալիս որպես իրանական կառավարության պաշտոնական դիվանագիտական ներկայացուցիչներ, շոշափում էին նաև քաղաքական խնդիրներ, մասնավորապես Ռուսաստանի հետ հակաթուրքական դաշինք ստեղծելու հարցը:

Աղբյուրները վկայում են, որ եթե իրանա-ռուսական առևտրում հայ վաճառականներից բացի մասնակցություն էին ցուցաբերում նաև շահի մահմեդական հպատակները՝ պարսիկները, ադրբեջանցիները և այլք, ապա Ռուսաստանի վրայով Արևմտյան Եվրոպայի երկրների հետ տարանցիկ առևտրով իբրազմում էին բացառապես իրանահայ խոջաները:

Խոջաներն իրենց առևտրով ոչ միայն հարստացնում էին շահական գանձարանը, այլև իրենք էին կուտակում հսկայական հարստություններ: Շրջանառության մեջ գտնվող նրանց կապիտալները հասնում էին միլիոնների: Տավերնիեյի վկայությամբ ջուղայեցի խոջաններից մեկը իր մահից հետո թողել էր մոտ 40 միլիոն թղմանի հասնող հարստություն¹¹:

Սեֆյան շահերը վարպետորեն օգտագործում էին ջուղայեցիների լայն առևտրական կապերը օտարերկրյա պետությունների հետ ոչ միայն առևտրական հարաբերություններ հաստատելու, այլև քաղաքական կապեր ստեղծելու համար: Առևտրական գործերով նոր Զուղայի վաճառականներին ուղարկելով Եվրոպա, Սեֆյան կառավարությունը միաժամանակ նրանց տալիս էր դիվանագիտական բնույթի հանձնարարություններ: Զուղայեցի խոջաները հատկապես գործուն մասնակցություն էին ցուցաբերում իրանա-եվրոպական բանակցություններում հակաթուրքական ռազմական դաշինք կնքելու, Իրանի արտաքին առևտրի ուղին թուրքական ճանապարհից դեպի Պարսից ծոց թևքելու, ինչպես նաև եվրոպական երկրների հետ առևտրական պայմանագրեր կնքելու հարցերում: Այսպես, 1603 թ. շահի հրամանով Վենետիկի հանրապետություն է մեկնում իրանական դիվանագիտական մի առաքելություն, որի 12 անդամներից երեքը ջուղայեցիներ էին¹², Իսկ 1607 թ. ջուղայեցի խոջա Շիոշ անունով անվանի վաճառականը ուղևորվում է Վենետիկ, որպես Սեֆյան կառավարության դեսպան, թուրքերի դեմ ռազմական դաշինք և առևտրական սլայմանադիր կնքելու համար բանակցություններ վարելու նպատակով¹³: Նույն հարցերով խոջա Սաֆար անունով մի այլ վաճառական, որպես Շահ Աբբաս I-ի դեսպան 1608—1619 թթ. բանակցություններ էր վարում Իսպանական թագավորի, Վենետիկի դոժի, Հոլմի պապի, Տոսկանայի մեծ դքսի և եվրոպական այլ քաղաքական գործիչների հետ:

Շահի կողմից եվրոպա ուղարկվող դեսպանություններից դատ, Սեֆյան կառավարությունը որոշ երկրներում ուներ մշտական ներկայացուցիչներ, որոնց միջոցով կապեր էր պահպանում եվրոպական պետությունների կառավարող շրջանների հետ: Այդ նպատակով ևս հաճախ շահը օգտվում էր եվրոպական պետությունների բարձր շրջաններին մոտ կանգնած հարուստ և ազդեցիկ ջուղայեցի վաճառականների ծառայություններից: Հայտնի է, օրինակ,

¹¹ Տե՛ս J. B. Tavernier, էջ 418—419:

¹² Տե՛ս G. Berchct, La Repubblica di Venezia e la Persia, Torino, 1868, տե՛ս № 29, 31, 39, 44 փաստաթղթերի մեկնաբանությունները, էջ 192, 195, 214:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 47:

որ չուղայցի Միրմանյան առևտրական ընտանիքը մշտական բնակություն էր հաստատել Լիվոռնոյում, որպես շահի ներկայացուցիչ՝ Տոսկանայի դքսությանում¹⁴։ Այսպիսով, XVII դարում Նոր Զուղան հանգիստանում էր կարևոր դործոն իրանա-ևվրոպական հարաբերություններում, հանդես գալով Սեֆյան պետության արտաքին տնտեսական և քաղաքական հարաբերություններում որպես առաջավոր և ծանրակշիռ ուժ՝ մեծապես նպաստում էր տնտեսական և քաղաքական խնդիրների իրագործմանը։

Պատմական աղբյուրները վկայում են, որ Նոր Զուղայի բնակչության սոցիալական կազմը միատարր չէր։ Մեծաքանակ առևտրով զբաղվող վաճառականության, ինչպես նաև հոգևորականության կողքին, նշանակալից տոկոս էին կազմում միջին ու չքավոր խավերը, մանր առևտրականները, որոնք կախված էին խոշորներից, հողագործները և մասնավորապես արհեստավորները։ XVII—XVIII դարերում Նոր Զուղայում հատկապես բարձր զարգացման էին հասել ոսկերչությունը, գորգագործությունը, կերպասագործությունը, ներկարարությունը և այլն։ Զուղայահայ արհեստավորները լայնորեն օգտվել են իրանական արհեստի հարուստ ավանդույթներից, իրենց հերթին մեծապես ազդելով նրա զարգացման վրա։

Կրկնակի շահագործման ենթարկվելով Սեֆյան իշխանությունների և մեծահարուստ հայ խոջաների ու նրանց շահակից հայ հոգևորականության կողմից, Նոր Զուղայի արհեստավորությունը դասակարգային անհաշտ պայքար է մղել նրանց դեմ։ Աղբյուրները վկայում են, որ XVII դարի 30—40-ական թվականներին Նոր Զուղայի հայ արհեստավորության մեջ ծագել է աղանդավորական մի շարժում, որը իր հետապնդած նպատակներով իրականում սոցիալական ու դասակարգային բնույթ ուներ։ Այդ շարժման գլխավոր կազմակերպիչներն ու գաղափարական առաջնորդներն էին դերձակ Թումիկը և Սև Պետրոսը, որոնք, ինչպես երևում է, ունեցել են շատ հետևորդներ։

XVII դարի 70—80-ական թվականներից սկսած, Իրանի տնտեսական անկմանը զուգընթաց, Նոր Զուղան աստիճանաբար կորցնում է իր նախկին շուքը։ Պետության եկամուտների կրճատումը ստիպում է Սեֆյան կառավարությանը ուժեղացնել տնտեսական ճնշումը ոչ միայն ժողովրդի աշխատավորական խավերի, այլև քրիստոնյա հոգևորականության և առևտրական դասի նկատմամբ։ Նոր Զուղայում շահական իշխանությունների հարստահարությունները դարձան սովորական երևույթ։ Ուժեղացան ազգային և կրոնական հալածանքները։

Եթե շահ Աբբաս I-ից հետո նրա գահը ժառանգած շահ Սեֆին (1629—1642) և շահ Աբբաս II-ը (1642—1666) Նոր Զուղայի հայերի նկատմամբ վարում էին հարաբերականորեն բարյացակամ քաղաքականություն, ապա շահ Սուլեյմանի (1666—1694) և նրա հետնորդ շահ Սուլթան Հուսեյնի (1694—1722) տիրապետության շրջանում Սեֆյան կառավարության տիրապետող վերնախավի քաղաքականությունը Նոր Զուղայի բնակչության նկատմամբ կտրուկ փոփոխության է ենթարկվում։ Կառավարությունը ծանր հարկեր է դնում Զուղայի վրա, տարբեր պատրվակների տակ, այդ թվում մեղադրելով մահմեդա-

¹⁴ Տե՛ս՝ Վ. Մ. Ուլուբեյան, Պատմություն հայոց գաղթականության և շինության Լիվոռնոյից և Նոյի քաղաքի՝ հանդերձ յաւելուածովք, Վենետիկ, 1891, էջ 202։

կան պետության սկզբունքների խախտման մեջ, սկսում է դրամ կորզել ջուղա-
յեցիներից և այլն: Դրան դալիս է լրացնելու բռնի դավանամոլությունն քաղա-
քականությունը: Շահ Սուլթան Հուսեյնի կառավարման ժամանակ նույնիսկ
հրապարակվեց մի օրենք, ըստ որի հային սպանող մահմեդականը կարող էր
ազատվել պատժից, որպես արյան գին վճարելով ոչ մեծ դրամական օրուլանք
կամ որոշակի քանակությամբ ցորեն, կամ բրինձ¹⁵:

Դյուղատնտեսության և արհեստների արտադրանքի կրճատումը հանգեց-
րեց Իրանի ապրանքափոխանակության ծավալի կտրուկ նվազեցման: Երկրի
ընդհանուր տնտեսական անկման և արտահանության կրճատման պայման-
ներում կրճատվեց նաև Զուղայի վաճառականության առևտուրն ու եկամուտ-
ները: Շատ հաճախ խաները և շահական առտիճանավորները կալմակերպում
էին զինված ավազակախմբեր հայ վաճառականների առևտրական քարավան-
ները կողոպտելու համար:

XVII դարի վերջին առևտրի պայմանների վատթարացման, անձնական և
գույքային ապահովության բացակայության, տնտեսական ճնշման քաղաքա-
կանության հետևանքով Նոր Զուղայի հայ առևտրական բուրժուազիան սկսեց
ելք որոնել իր կապիտալներն ու սեփական գույությունը փրկելու համար: Նա
սկսեց առևտրական շրջանառությունից հանել իր կապիտալի մի մասը և
տեղավորել եվրոպական բանկերում: Արդեն XVII դարի 70—80-ական թվա-
կաններից սկսվում է Նոր Զուղայի վաճառականության զանգվածային արտա-
դաղթը դեպի Լևանտի առևտրական կենտրոնները, մասնավորապես Կ. Պոլիս,
Ջմյուռնիա, Վենետիկ, Լիվոռնո, Մարսել, Ամստերդամ, Լեհաստան, Ռուսաս-
տան, ինչպես նաև ասիական երկրներ՝ Հնդկաստան, Բիրմա, Ինդոնեզիա
և այլն:

Իրանահայերի այդ նոր արտագաղթի հետևանքով Ասիայի և Եվրոպայի
հայ գաղթօջախները, որոնցից մի քանիսը XVI—XVII դարերում հիմնվել էին
Հին և Նոր Զուղայի վաճառականների կողմից, գնալով ավելի բազմամարդ էին
դառնում:

Նոր Զուղան ապրեց առանձնակի ծանր օրեր աֆղանների արշավանքի
ժամանակ: 1722 թ. Սեֆյան պետության մայրաքաղաք Սպահանի պաշարման
օրերին աֆղանները սոսկալի ավերածության ու կողոպուտի ենթարկեցին Նոր
Զուղան, գլխատեցին նրա քաղաքարին, գերության քջեցին հարյուրավոր երի-
տասարդների և իրենց հարեմները լցրեցին բազմաթիվ հայ աղքիկներով: Միա-
ժամանակ նրանք ստիպեցին Զուղայի բնակչությանը որպես փրկագին վճա-
րել 70 հազար թուման, որը վերջնականապես սղջատացրեց ու քայքայեց
երբեմնի հարուստ այդ գաղութը:

XVIII դարի 40-ական թվականներից Իրանում ծայր առած միջֆեոդալա-
կան արյունահեղ բախումները և դրանց հետևանքով երկրի տնտեսական վի-
ճակի վատթարացումը, բացահայտ կողոպուտն ու հարկային ծանր լուծը իրա-
նահայ բնակչության վիճակը դարձրին է՛լ ավելի անմխիթարական:

Այս բոլորի հետևանքով XVIII դարի կեսերին արտագաղթը Նոր Զուղայից
ընդունեց ավելի ու ավելի համատարած բնույթ: Գաղութը դատարկվում ու ան-
շուքանում էր: Նրա բնակչության զգալի մասը հետագայում ևս շարունակելով

¹⁵ См. К. Патканов, Дневник осады Испагани афганами, веденный Петросом дп Саркис Гиланенц в 1722 и 1723 гг., СПб., 1870, էջ XX:

յաղթել զերազանցապես զհայի Հնդկաստան, ստվարացրեց և ավելի կորովի ու կենսունակ դարձրեց այդ գաղթօջախը:

XVII—XVIII դարերում Նոր Զուղան ոչ միայն հանդիսանում էր առաջնակարգ նշանակություն ունեցող տնտեսական կենտրոն, այլև հայ մշակույթի խոշոր օջախ:

XVII դարի 30-ական թվականներից սկսած Նոր Զուղայում սկսվեց լուսավորական ուժեղ շարժում: Նոր Զուղա բերելով հայ մշակույթի լավագույն ավանդույթները, ջուղայահայերը ձեռնամուխ եղան դրանց արմատավորմանը իրանում, ստեղծելով ինքնատիպ մի մշակույթ, որը հարստացրեց հայ ժողովրդի հոգևոր գանձարանը նոր արժեքներով:

Հարկ է նշել, որ Նոր Զուղայում սկսված մշակութային ու լուսավորական շարժման համար գորեղ խթան հանդիսացավ Սեֆյան իրանի և եվրոպական կաթոլիկ միսիոներների կողմից տարվող համաձուլման քաղաքականությանը դիմագրավելու անհրաժեշտությունը: XVII դարի 30-ական թվականներին թե՛ մի առաջնորդ խաչատուր Կեսարացու նախաձեռնությամբ հիմնվում է դպրոց կամ ինչպես այն ժամանակ են կոչել՝ համալսարան, որտեղ դասավանդվում էին ամենաբազմապիսի առարկաներ՝ երաժշտություն, բանաստեղծություն, համարողական արվեստ, քերականություն, փիլիսոփայություն, բնական գիտություններ, աստվածաբանություն և այլն: Այս դպրոցը տվել է մի շարք նշանավոր գործիչներ, որոնք կարևոր դեր են խաղացել ոչ միայն հիշյալ գաղթօջախի մտավոր և բարոյական առաջընթաց շարժման մեջ, այլև համայն հայկական մշակութային կյանքում:

XVII դարում Նոր Զուղայի դպրոցներից աչքի ընկնող դեր է խաղացել նաև Ամենափրկիչ վանքի վանական դպրոցը, որի սաները ուսումնասիրել են նաև եվրոպական և ասիական լեզուներ: Դպրոցի հիմնական խնդիրներից մեկն է եղել երեսխաներին սովորեցնել «արվեստ վաճառականության»: Այդ նպատակով վանական դպրոցի դասապետ Կոստանդ Զուղայեցին գրում է մի դասագիրք «Աշխարհաժողով գիրք» վերնագրով¹⁶, որտեղ բազմապիսի տեղեկություններ կան աշխարհի տարբեր երկրների առևտրական-տնտեսական կյանքի, արտադրվող ապրանքների, շափերի ու կշիռների, շրջանառության մեջ գտնվող դրամական միավորների և այլնի մասին: «Աշխարհաժողովը» ավելորդ անգամ վկայում է, որ շափազանց լայն են եղել աշխարհագրական այն սահմանները, ուր հասել են ջուղայեցի վաճառականները:

XVII դարում իրանի մի շարք հայաբնակ վայրերում՝ Շիրազում, Սպահանում և այլ տեղերում, եվրոպական կաթոլիկ միսիոներները բաց են անում դպրոցներ՝ բացառապես հայ երեսխաների համար: Նույնանման մի դպրոց հիմնադրվում է նաև Նոր Զուղայում¹⁷, որի նպատակն էր հայ մանուկներից պատրաստել իրանա-եվրոպական առևտրի միջնորդ վաճառականներ և, վերջին հաշվով, հայությունից հեռացնել և կաթոլիկության մեջ ներգրավել հայ մատաղ սերնդին: Սակայն իրենց իսկ՝ միսիոներների խոստովանությամբ այս դպրոցը չի ունեցել առանձին հաջողություն, որովհետև գաղթօջախի բնակչության մեծ մասը, որը համառ պայքար էր մղում իր ազգային-կրոնական ինք-

¹⁶ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 8443 և 5994:

¹⁷ Տե՛ս «A chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVII and XVIII centuries», vol. I, London, 1939, էջ 319, 445, 484, vol. II, էջ 1080, 1082:

նուրսյնությունը պահպանելու համար, խուսափել է երեխաներին ուսման տալ միսիոներների դպրոցում՝ Հեռագայում՝ 1710 թ. Նոր Զուղայում բացվում են ևս երկու դպրոցներ:

Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքում հիմնվում է նաև մատենադարան, որտեղ հավաքում են Հայաստանից և այլ վայրերից բերված, ինչպես նաև Նոր Զուղայում ընդօրինակված հարյուրավոր արժեքավոր ձեռագիր մատյաններ:

XVII—XVIII դարերում Նոր Զուղայում մեծ զարգացման է հասնում մանրանկարչությունը, որմանկարչությունը և դրչության արվեստը: Մեզ հասած փաստերը վկայում են, որ հիշյալ զաղթօջախում եղել է նկարչական մի դպրոց, որի ներկայացուցիչներն իրենց վարպետությամբ, արվեստի բազմազանությամբ և բարձր ղեղարվեստական ճաշակով աչքի են ընկել որպես իրանահայ արվեստում վրձնի անզուգական մարպետներ: Նրանք զարմանալի վարպետությամբ նկարագործել են Զուղայի հայկական՝ եկեղեցիները, խոջայական ապրանքները, հայկական ձեռագիր մատյանները, ինչպես նաև զծեղ են իրենց ժամանակի նշանավոր անհատների դիմանկարները: Կարծիք կա այն մասին, որ հայ նկարիչներն են Նվրոպայից Իրան մտցրել կտավների վրա նկարելու արվեստը: Համենայն դեպս անժխտելի է, որ նրանք ազդեցություն են գործել իրանական նկարչական արվեստի վրա, իրենց հերթին ազդեցություններ կրելով նրանից:

Նոր Զուղայում բարձր զարգացման է հասել նաև ճարտարապետությունը, որի վկայությունը խոջայական շքեղ ապարանքներն են, բազմաթիվ եկեղեցիները, հասարակական շինությունները, ինչպես նաև Զուղայի գերեզմանատան նուրբ ու բարձրարվեստ զարդանկարներով քանդակված խաչքարերն ու շիրմաքարերը¹⁸:

Զուղայի լուսավորչական գործիչների, հատկապես Խաչատուր Կեսարացու ջանքերով հիշյալ զաղթօջախում հիմնվում է նաև տպարան, որը առաջինն էր Իրանում:

XVII—XVIII դարերում Նոր Զուղայում նկատվել է նաև պարսկահայ աշուղական գրականության և ժողովրդական բանահյուսության բավականին ակնառու վերելք¹⁹: Այդ մասին են վկայում մեզ հասած թվով ոչ մեծ, բայց բովանդակությամբ արժեքավոր և հուզիչ տաղերն ու բանաստեղծությունները:

XVII դարում հայ իրականության մեջ Նոր Զուղան ոչ միայն կարևորագույն մշակութային կենտրոն էր, այլև, սուրենց վերապահության կարելի է ասել, գերազանցապես նա էր տոն տալիս հայ մշակութային կյանքի մի շարք բնագավառներին, դրանց հաղորդելով թարմ շունչ ու կենսունակություն:

Այն, որ հայ կյանքի ղեկավարությունը փաստորեն գտնվում էր ջուղայեցիների ձեռքում, հայտնի էր նույնիսկ եվրոպացիներին: Պատահական չէ, որ Վատիկանը XVII դարում առավել ուժգին գրոհ էր ծավալել հենց Նոր Զուղայում:

Հայ ժողովրդի վրա կախված ուժացման և ձուլման այդ ահեղ սպառնալիքը ևս ի չիք դարձավ շնորհիվ այն համառ ու հետևողական պայքարի, որ

¹⁸ Մանրամասն տե՛ս John Carswell, New Julfa, The Armenian churches and other buildings, Oxford, 1968.

¹⁹ Տե՛ս Ա. Նեմյաճ, Փշրանքներ ջուղայահայ և հնդկահայ բանահյուսությունից (XVII—XIX դդ.), Վիեննա, 1930:

մզոտմ էր նոր Ջուղայի գաղթօջախը՝ ազգային դեմքն ու գոյությունը պահպանելու համար:

Մյուս կողմից, նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ իրանում եվրոպական պետությունների շահերի օգտին բացառիկ կարևոր դեր էին խաղում նաև կաթոլիկ եկեղեցիներն ու նրա գործակալները, կարելի է ասել, որ իրանահայերի պայքարն ընդդեմ միսիոներների օբյեկտիվորեն ուղղված էր իրանում տրևմտամիլիտարական գաղութարարների զավթողական ծրագրերի դեմ:

2. ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ԴԱՂԹՕՋԱՆՆԵՐԸ

Հնդկաստանը Արևելքի այն երկրներից է, ուր հայերը ոտք են դրել և հնդիկ ժողովրդի հետ փոխհարաբերությունների մեջ մտել տակավին վաղ ժամանակներից:

Հայաստանի մի շարք քաղաքներ հարյուրամյակներ շարունակ ծառայել են իբրև Հնդկաստանի հետ կատարվող ապրանքափոխանակության կենտրոններ: Պրոկոպիոսի (VI դար) վկայությամբ Դվինում առևտուր անող վաճառականների շարքում կային նաև հնդիկներ²⁰: Մյուս կողմից հայտնի է, որ Անիի հռչակավոր Կաթողիկոսի ջահը հայ վաճառականները բերել էին Հնդկաստանից:

Հայերի Հնդկաստան այցելելու մասին արժեքավոր փաստեր կան XII դարի անանուն հայ ճանապարհորդի «Անուանք քաղաքացն Հնդկաց և Պարսից» աշխատության մեջ: Շարադրանքից երևում է, որ հայ հեղինակը եղել է Հնդկաստանի մի շարք քաղաքներում և իշխանություններում²¹:

Հին շրջանում Հնդկաստանի հետ հայերի ծանոթության և առևտրի նպատակով այցելությունների մասին է խոսում Հեթում պատմիչը:

Հայ-հնդկական առևտրական հարաբերությունները առանձնապես աշխույժ բնույթ են ստանում XVI—XVII դարերում: Հայերի հաճախակի այցելությունները Հնդկաստան, բնականաբար, նրանց հնարավորություն էր տալիս մոտիկից ծանոթանալու երկրի հետ:

Սկսած XVI դարից, Հնդկաստանի դանազան վայրերում, հատկապես ծովափնյա քաղաքներում, հաստատվում են առաջին հայ համայնքները:

Կոստանդ վարդապետի՝ նոր Ջուղայի հայկական դպրոցի աշակերտների համար կազմած առևտրական ձեռնարկի մեջ մատնացույց են արվում տասնյակ առևտրական կենտրոններ Հնդկաստանում, որոնք ծանոթ էին հայ վաճառականներին, և ուր բնակություն էին հաստատել հնդկահայերը:

Հնդկահայ գաղթօջախների գոյացմանը և ստվարացմանը ղգալիորեն նպաստել է մողոլ կայսրության ազատամիտ գահակալներից մեկի՝ Աբբար թագավորի (1556—1605) քաղաքականությունը: Երկրի արդյունաբերությունը դարգացնելու և առևտուրը ծավալելու նպատակով նա իր թագավորության սահմաններում ելումուտքի ազատ իրավունք էր տվել ձեռներեց հայ վաճառականներին: Հայ առևտրականներին արտոնված էր ցանկացած ապրանքն արտահանել և ներմուծել, մտնել կայսրության այնպիսի շրջաններ, ուր արդելված էր օտարականների մուտքը, իրենց ապրանքներն առաջին հերթին փոխադրելու միջոցներ ստանալ և այլն:

²⁰ *Στ'α Προκοπίου Κεσαριεύσιου. Ιστορία των Ρωμαίων με τους Πέρσες* СПб, 1898, էջ 181—182:

²¹ Վ. Զեբեր *Մատենադարան», № 4, 1958, էջ 317—328:*